

DISKRIMINACIJA U SRBIJI – PRAKSA I IZAZOVI

YUCOM
Komitej pravika
za ljudska prava

Ministarstvo inostranih poslova
Republike Bugarske

DISKRIMINACIJA U SRBIJI – PRAKSA I IZAZOVI

Diskriminacija u Srbiji – praksa i izazovi

Izdavač

Komitet pravnika za ljudska prava – YUCOM
Kneza Miloša 4, 11103 Beograd
www.yucom.org.rs

Za izdavača:

Katarina Golubović

Priredile:

Natalija Šolić
Milena Vasić
Kristina Todorović

Lektura:

Ljiljana Korica

Prevod:

Ljiljana Madžarević

Dizajn, prelom i štampa:

Dosije studio

Tiraž:

200

ISBN 978-86-83209-53-8

MINISTARSTVO INOSTRANIH POSLOVA
REPUBLIKE BUGARSKE

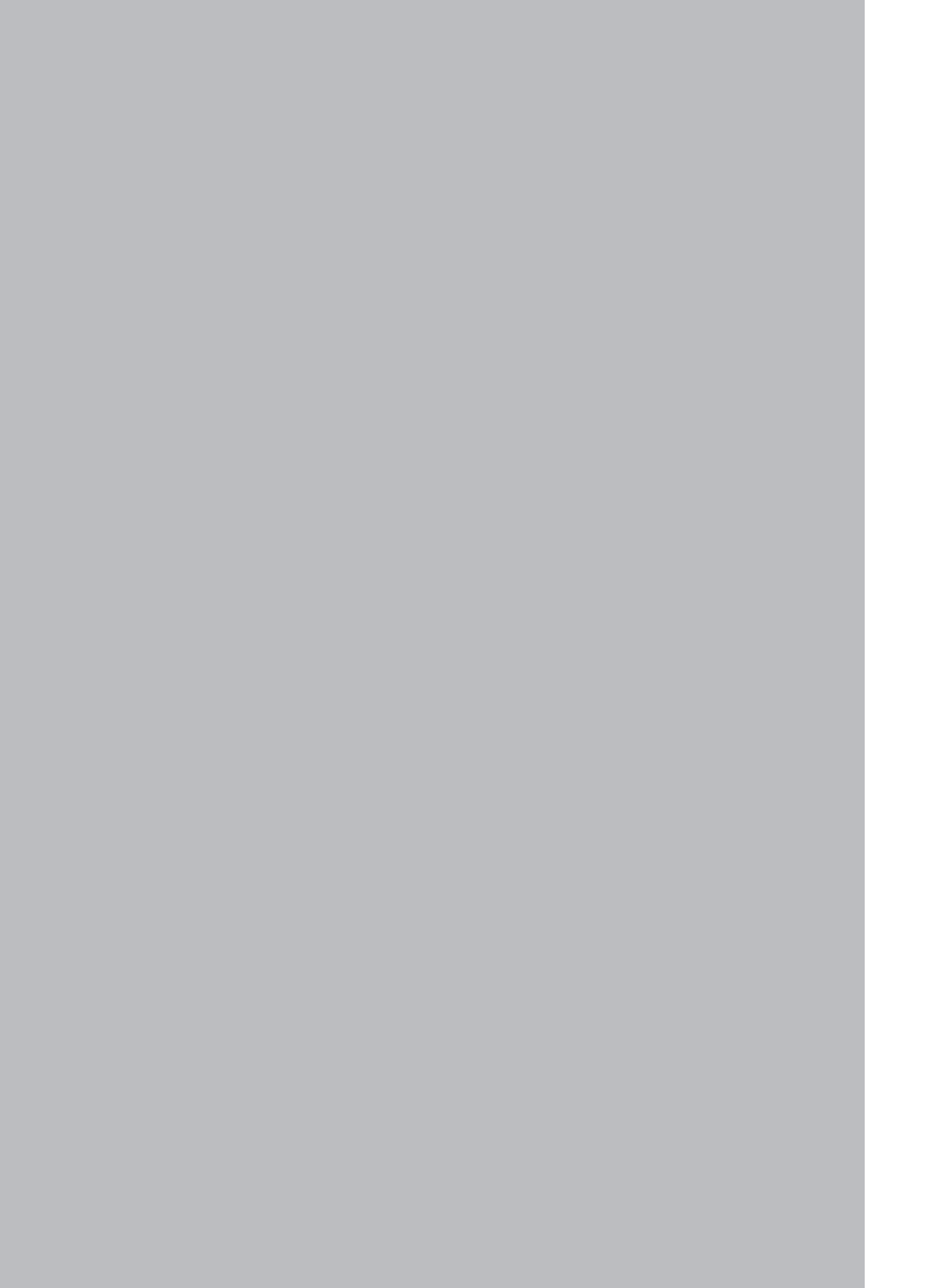
Publikacija „Diskriminacija u Srbiji – praksa i izazovi“ nastala je u okviru projekta „Ljudska prava i van pregovaračkih poglavlja“ koji realizuje Komitet pravnika za ljudska prava – YUCOM uz podršku Ambasade Republike Bugarske u Republici Srbiji. Stavovi izneti u ovoj publikaciji ne odražavaju nužno stavove Ambasade Republike Bugarske u Republici Srbiji.

DISKRIMINACIJA U SRBIJI – PRAKSA I IZAZOVI

SADRŽAJ ▶▶

Uvod	7
Pravni okvir zabrane diskriminacije	8
Nacionalni pravni okvir	11
Posebni zakoni	13
Zaštita od diskriminacije	19
Primena zakona o zabrani diskriminacije problemi u praksi	22
Zabrana diskriminacije i poglavlje 23	27
Zaključak	30

UVOD

Od usvajanja Ustava Srbije 2006. godine i donošenja prvog Zakona o zabrani diskriminacije 2009. godine, o načelu ravnopravnosti i zabrani diskriminacije naizgled je napisan veliki broj tekstova i publikacija. Formirana je institucija Poverenika za zaštitu ravnopravnosti koja svakodnevno odlučuje o pritužbama građana, vodi strateške parnice i podnosi godišnje izveštaje Narodnoj skupštini Republike Srbije i javnosti. Načelo zabrane diskriminacije zauzima veoma značajno mesto u ratifikovanim međunarodnim sporazumima i domaćim propisima. Akcioni plan za Poglavlje 23, kao jedan od ključnih instrumenata za harmonizaciju prava Srbije sa pravom Evropske unije u postupku pregovora priključenja Srbije EU se, u delu koji se odnosi na osnovna prava, detaljno bavi antidiskriminacionim načelom. Ipak, uprkos brojnim zakonodavnim i institucionalnim aktivnostima koje su preduzete u ispunjavanju obaveza Srbije za priključenje Evropskoj uniji, Komitet pravika za ljudska prava – YUCOM u svojoj redovnoj aktivnosti pružanja besplatne pravne pomoći svakodnevno ima prilike da čuje iskustva i probleme građana koji su pogođeni diskriminacijom. Iako je od strane i državnih i nedržavnih subjekata izdat veliki broj priručnika koji se bave pitanjima pojma i zaštite od diskriminacije, svedoci smo činjenice da oni kojima je ova zaštita najpotrebnija najčešće nisu dovoljno informisani. Iz tog razloga, neophodna je još jedna publikacija o diskriminaciji.

Projekat „Ljudska prava iznad pregovaračkih poglavlja” koji je podržalo Ministarstvo inostranih poslova Republike Bugarske, i u okviru kojeg je izrađena ova publikacija, godinu dana je pratio pružanje besplatne pravne pomoći ugroženim i manjinskim društvenim grupama, omogućio razgovor sa žrtvama diskriminacije, ali i novinarima koji izveštavaju o ovoj temi, predstavnicima državnih institucija i šire javnosti u cilju približavanja teme Poglavlja 23 građanima Srbije. Obaveze koje je Srbija otvaranjem ovog Poglavlja preuzela, nisu samo uslov radi uslova, već u fokusu imaju zaštitu ljudskih prava svih građana. Zato je borba protiv diskriminacije pitanje koje se ne tiče samo manjinskih društvenih grupa, već čitavog društva, jer je odnos prema manjinama u jednoj državi, bilo da se radi o nacionalnim, verskim, etničkim, seksualnim ili bilo kojim drugim manjinama, ogledalo kompletnog stanja ljudskih prava u toj državi.

Cilj ove publikacije, stoga, jeste da još jednom podseti na postojeći zakonodavni okvir – kako međunarodni, tako i domaći, koji prati načelo zabrane diskriminacije, ali i da ukaže na njegove nedostatke i obaveze koje još uvek nisu ispunjene, radi pune zaštite svih građana od diskriminacije.

PRAVNI OKVIR ZABRANE DISKRIMINACIJE

Zabrana diskriminacije u pravnom sistemu Republike Srbije uređena je Ustavom Republike Srbije¹, Zakonom o zabrani diskriminacije² i brojnim drugim posebnim zakonima koji su postojali i pre donošenja Zakona o zabrani diskriminacije kao krovnog zakona.

Međutim, obaveza zabrane diskriminacije je, i pre donošenja pomenutih Zakona, proizlazila iz mnogobrojnih međunarodnih dokumenata koje je Republika Srbija kao pravni sukcesor nekadašnjih država SFRJ, SRJ i Državne zajednice Srbije i Crne Gore preuzela, odnosno prethodno ratifikovala.

– Konvencije i dokumenti UN –

- a) **Povelja Ujedinjenih nacija** (1945) u članu 55. obavezuje sve članice na „poštovanje ljudskih prava i osnovnih sloboda za sve, bez razlikovanja rase, pola, jezika ili vere.”
- b) **Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima** (1948) u članu 1. i 2. svim ljudima jemči slobodu i jednakost u dostojanstvu i pravima, bez obzira na „bilo kakvu razliku kao što je rasa, boja kože, pol, jezik, vera, političko ili neko drugo opredeljenje, nacionalno ili društveno poreklo, vlasništvo, rođenje ili neki drugi status.”
- c) **Međunarodna konvencija o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije (ICERD)** iz 1965. godine je osnovni dokument UN u borbi protiv rasizma i diskriminacije. Prema odredbi člana 5. ove Konvencije države članice se obavezuju da zabrane i ukinu rasnu diskriminaciju u svim njenim oblicima i da garantuju pravo svakome na jednakost pred zakonom bez razlike na rasu, boju i nacionalno ili etničko poreklo, naročito u pogledu uživanja prava nabrojanih u toj odredbi. Ovom Konvencijom je utvrđeno, između ostalog, i da: „Države članice osuđuju svaku propagandu i sve organizacije koje se rukovode idejama ili teorijama zasnovanim na superiornosti neke rase ili grupe lica izvesne boje ili izvesnog etničkog porekla ili koje žele da opravdaju ili podrže svaki oblik rasne mržnje i diskriminacije...”
- d) **Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (ICCPR)** iz 1966. godine u članu 20. proklamuje da će se zakonom „zabraniti svako zagovaranje nacionalne, rasne ili verske mržnje koje predstavlja podsticanje na diskriminaciju, neprijateljstvo ili nasilje”, a članom 26. da „Svi su pred zakonom jednaki i imaju pravo na jednaku zakonsku zaštitu bez ikakvog razlikovanja. U tom pogledu zakon će zabraniti svaku diskriminaciju i zajemčiti svim licima podjednaku i efikasnu zaštitu protiv svake diskriminacije, naročito na osnovu rase, boje, pola, jezika, veroispovesti, političkog i bilo kog drugog mišljenja, nacionalnog i društvenog porekla, imovine, rođenja ili drugog statusa.”

---

1 „Službeni glasnik Republike Srbije” br.83/2006

2 „Službeni glasnik Republike Srbije” br.22/2009

- e) **Konvencija protiv mučenja i drugih svirepih, nečovečnih ili ponižavajućih kazni i postupaka iz 1984. godine** posebno osuđuje mučenje ili svirepo i nečovečno postupanje prema nekom licu koje za pobudu ima neko lično svojstvo tog lica.

Takođe, bitno je pomenuti i **Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima** (ICESCR, stupio na snagu 1971. god.), **Konvenciju o eliminaciji svih oblika diskriminacije nad ženama** (CEDAW, stupila na snagu 1981. god.), **Konvenciju o pravima deteta** (CRC, stupila na snagu 1990. god.) kao i **Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom** (CRPD, 2009. god.).

Ratifikacijom navedenih međunarodnih dokumenata, država Srbija je, kao ravnopravna članica Ujedinjenih nacija, osim prava preuzela i obavezu poštovanja i sprovođenja istih.

Pomenutim međunarodnim ugovorima ustanovljena su ugovorna tela – Komiteti, u čijoj je nadležnosti da nadziru ispunjavanje obaveza država članica, a neki od njih mogu razmatrati i pojedinačne predstavke. Republika Srbija je, kao pravni sukcesor Državne zajednice Srbije i Crne Gore, prihvatila nadležnosti Komiteta za ljudska prava UN, Komiteta za ukidanje rasne diskriminacije UN i Komiteta protiv mučenja UN, što omogućava građanima Republike Srbije da se ovim Komitetima mogu i neposredno obraćati usled povrede zabrane diskriminacije.

– Instrumenti Saveta Evrope (SE) –

Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda iz 1950. god.

Zabrana diskriminacije predviđena je **članom 14. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda** (2004) i **Protokolom br. 12 uz Konvenciju** (2005).

U članu 14. Konvencije – Zabrana diskriminacije – navodi se:

„Uživanje prava i sloboda predviđenih u ovoj Konvenciji obezbeđuje se bez diskriminacije po bilo kom osnovu, kao što su pol, rasa, boja kože, jezik, veroispovest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, povezanost s nekom nacionalnom manjinom, imovina, rođenje ili drugi status.”

Međutim, u prvo vreme, ova zabrana u Konvenciji imala je isključivo pomoćni karakter jer se zabrana diskriminacije odnosila isključivo na uživanje onih prava koja se Konvencijom garantuju. Donošenjem Protokola br. 12. uz Konvenciju 2005. god. utvrđuje se opšta zabrana diskriminacije.

Član 1. Protokola 12. uz Konvenciju – Opšta zabrana diskriminacije:

- „1. Uživanje svakog prava koje zakon predviđa mora se obezbediti bez diskriminacije po bilo kom osnovu, kao što je pol, rasa, boja kože, jezik, veroispovest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, povezanost s nekom nacionalnom manjinom, imovina, rođenje ili drugi status.
2. Javne vlasti ne smeju ni prema kome vršiti diskriminaciju po osnovima kao što su ovi pomenuti u stavu 1.”

Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, osim garantovanja fundamentalnih prava i sloboda, ustanovljen je i Evropski sud za ljudska prava. Ratifikacijom Konvencije od strane država članica ustanovljava se i direktna

nadležnost ovog suda za slučajeve povrede prava utvrđenih Konvencijom, tako da građani svake države članice SE mogu sudu da se obrate podnošenjem predstavke u slučaju kada im je aktom ili radnjom državnog organa povređeno neko od prava koje Konvencija garantuje. Podnošenje predstavke uslovljeno je ispunjenjem određenih formalnih uslova.

Posebno telo SE jeste Evropska komisija za borbu protiv rasizma i netolerancije (ECRI), osnovana 1994. godine.

Uloga Komisije je upravo zabrana diskriminacije, i usmerena je na suzbijanje rasizma, ksenofobije, antisemitizma i netolerancije. Nakon analize stanja u državama članicama i to putem periodičnih izveštaja koje države članice podnose Komisiji, ECRI donosi preporuke u kojima upućuje države članice na potrebne izmene zakonodavstva i drugih mera u borbi protiv rasizma, ali te preporuke nemaju obavezujući karakter. Ipak, u velikom broju država članica one se razmatraju i po njima se postupa.

Od značajnih dokumenata SE u ovoj oblasti treba pomenuti i Revidiranu evropsku socijalnu povelju (2009), Evropsku povelju o regionalnim ili manjinskim jezicima (2005) kao i Okvirnu konvenciju za zaštitu nacionalnih manjina (1998).

NACIONALNI PRAVNI OKVIR

Antidiskriminacioni sistem u Republici Srbiji ustanovljen je Ustavom Republike Srbije, Zakonom o zabrani diskriminacije kao sistemskim zakonom, i drugim posebnim zakonima.

Zabranjena je svaka diskriminacija je Ustavom zajemčeno ljudsko pravo.

Ustav Republike Srbije iz 2006. god. ne daje definiciju pojma diskriminacije, ali sadrži opštu zabranu diskriminacije i proglašava pravo na jednakost.

Član 21. Ustava RS zabranjuje diskriminaciju i utvrđuje:

„Pred Ustavom i zakonom svi su jednaki.

Svako ima pravo na jednaku zakonsku zaštitu, bez diskriminacije.

Zabranjena je svaka diskriminacija, neposredna ili posredna, po bilo kom osnovu, a naročito po osnovu rase, pola, nacionalne pripadnosti, društvenog porekla, rođenja, veroispovesti, političkog ili drugog uverenja, imovnog stanja, kulture, jezika, starosti i psihičkog ili fizičkog invaliditeta.”

U istom članu Ustav propisuje i šta se ne smatra diskriminacijom kao i koje posebne mere Republika Srbija može uvesti radi postizanja pune ravnopravnosti lica ili grupe lica koji su suštinski u nejednakom položaju u odnosu na ostale građane.

Ovo nije jedina odredba Ustava koja se odnosi na zabranu diskriminacije, jer postoje i druge odredbe koje se posredno ili neposredno odnose na pitanje zabrane diskriminacije.

Član 44. Ustava RS – Crkve i verske zajednice – predviđa da Ustavni sud može zabraniti versku zajednicu samo ako njeno delovanje ugrožava pravo na život, pravo na psihičko i fizičko zdravlje, prava dece, pravo na lični i porodični integritet, pravo na imovinu, javnu bezbednost i javni red ili ako izaziva i podstiče versku, nacionalnu ili rasnu netrpeljivost.

Ovakva ograničenja propisana su i **članom 43. Ustava RS – Sloboda misli, savesti i veroispovesti**, kao i **članom 55. Ustava RS – Sloboda udruživanja**.

Na zabranu diskriminacije odnose se i **član 48. Ustava RS – Podsticanje uvažavanja razlika**, kao i **član 49. Ustava RS – Zabranjena izazivanja rasne, nacionalne i verske mržnje**, koji propisuje da je zabranjeno i kažnjivo svako izazivanje i podsticanje rasne, nacionalne, verske ili druge neravnopravnosti, mržnje i netrpeljivosti.

Član 50. Ustava RS – Sloboda medija – u stavu 3. utvrđuje da nadležni sud ima mogućnost da spreči širenje informacija i ideja putem sredstava javnog obaveštavanja samo ako je to u demokratskom društvu neophodno radi sprečavanja pozivanja na nasilno rušenje Ustavom utvrđenog poretka ili narušavanje teritorijalnog integriteta Republike Srbije, sprečavanje propagiranja rata ili podstrekavanja na neposredno nasilje ili radi sprečavanja zagovaranja rasne, nacionalne ili verske mržnje, kojom se podstiče na diskriminaciju, neprijateljstvo ili nasilje.”

Član 76. Ustava RS – Zabranjena diskriminacija nacionalnih manjina –

Ovaj član propisuje zabranu diskriminacije nacionalnih manjina i utvrđuje: „Pripadnicima nacionalnih manjina jemči se ravnopravnost pred zakonom i jednaka zakonska zaštita.” Takođe, „Zabranjuje se bilo kakva diskriminacija zbog pripadnosti

nacionalnoj manjini”, osim pozitivne diskriminacije pod kojom se podrazumevaju posebni propisi i mere koje Republika Srbija može uvesti u ekonomskom, socijalnom, kulturnom i političkom životu, radi postizanja pune ravnopravnosti između pripadnika nacionalne manjine i građana koji pripadaju većini, ako su usmerene na uklanjanje izrazito nepovoljnih uslova života koji ih posebno pogađaju.

Član 77. Ustava RS – Ravnopravnost u vođenju javnih poslova – u stavu 1. propisuje:

„Pripadnici nacionalnih manjina imaju, pod istim uslovima kao ostali građani, pravo da učestvuju u upravljanju javnim poslovima i da stupaju na javne funkcije.”

POSEBNI ZAKONI

Ostali zakoni sadrže parcijalne odredbe o zabrani diskriminacije i često su njihove odredbe međusobno neusklađene i nedovoljno povezane. Sadrže norme koje propisuju određene mere koje se preduzimaju radi sprečavanja diskriminacije ali se odnose ili na pojedine oblasti (npr. zdravstvena zaštita, obrazovanje, mediji, rad i zapošljavanje i sl.) ili na pojedine društvene grupe (osobe sa invaliditetom, pacijenti, zaposleni i sl.).

U oblasti zdravstvene zaštite postoji **Zakon o zdravstvenoj zaštiti**³ koji u članu 20. sadrži zabranu diskriminacije.

U oblasti obrazovanja postoji **Zakon o visokom obrazovanju**⁴ koji sadrži zabranu diskriminacije.

U oblasti medija takođe postoji nekoliko odredaba o zabrani diskriminacije.

U **Zakonu o javnom informisanju i medijima**⁵ u članu 75. predviđena je Zabrana govora mržnje:

„Idejama, mišljenjem, odnosno informacijama, koje se objavljuju u medijima ne sme se podsticati diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv lica ili grupe lica zbog njihovog pripadanja ili nepripadanja nekoj rasi, veri, naciji, polu, zbog njihove seksualne opredeljenosti ili drugog ličnog svojstva, bez obzira na to da li je objavljivanjem učinjeno krivično delo.”

U članu 76. ovog Zakona predviđeno je i kada i pod kojim uslovima ne postoji povreda zabrane govora mržnje.

Zabranu diskriminacije sadrže i **Zakon o javnim medijskim servisima**⁶ u članu 7. tačka 5, kao i **Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja**⁷ koji u članu 6. proklamuje načelo jednakosti.

U oblasti rada i zapošljavanja odredbe o zabrani diskriminacije sadržane su u **Zakonu o radu**⁸ – koji uključuje posebno poglavlje o diskriminaciji (**član 18 – 23**), u **Zakonu o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom**⁹ kao i u **Zakonu o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti**¹⁰ u članu 1, stav 1, tačka1.

---

3 „Službeni glasnik Republike Srbije” br.107/2005

4 „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 88/2017, 27/2018 i dr. zakon i 73/2018

5 „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 83/2014, 58/2015 i 12/2016

6 „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 83/2014, 103/2015 i 108/2016

7 „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 120/2004, 54/2007, 104/2009 i 36/2010

8 „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 i 13/2017 - odluka US, i 113/2017

9 „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 36/2009, 32/2013

10 „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 36/2009, 88/2010, 38/2015, 113/2017 - dr. zakon

U odnosu na određene društvene grupe drugi važni zakoni koji sadrže odredbe o zabrani diskriminacije su:

Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom¹¹ kojim je celovito uređeno pitanje zabrane diskriminacije u odnosu na lica sa invaliditetom.

Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina¹² u članu 3. propisuje: „Zabranjuje se svaki oblik diskriminacije, na nacionalnoj, etničkoj, rasnoj, jezičkoj, verskoj i svakoj drugoj osnovi, prema nacionalnim manjinama i licima koja pripadaju nacionalnim manjinama.

Organi republike, autonomne pokrajine, jedinice lokalne samouprave ne mogu da donose pravne akte, niti da preduzimaju mere koje su suprotne stavu 1. ovog člana.”

Članom 4. istog Zakona predviđene su Mere za obezbeđenje ravnopravnosti.

Zabrana diskriminacije nacionalnih manjina svrstana je u osnovna načela ovog Zakona, zajedno sa posebnim merama za obezbeđenje ravnopravnosti koje se odnose na organe vlasti Republike Srbije. Posebno mesto zauzima učešće nacionalnih manjina u političkom životu, tzv. afirmativne mere koje imaju za cilj ravnomernu zastupljenost u radnim odnosima u javnom sektoru, kao i mere unapređenja ekonomskog položaja u nerazvijenim područjima u kojima tradicionalno žive pripadnici nacionalnih manjina. Zakonom je proširena oblast zaštite nacionalnih manjina, koja je do skoro bila rezervisana samo za pojedinačne pripadnike nacionalnih manjina i na manjine kao kolektivite, čime je ukazano na značaj kolektivnih prava nacionalnih manjina.

Položaj nacionalnih manjina regulisan je i **Zakonom o nacionalnim savetima nacionalnih manjina**¹³, a u ovoj oblasti od izuzetnog značaja je i **Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma**¹⁴. Ovaj set zakona izmenjen je u junu 2018. godine kako bi se uskladio sa merama predviđenim Akcionim planom za Poglavlje 23, ali i Akcionim planom za ostvarivanje prava nacionalnih manjina. Potreba za usklađivanjem zakonodavnog okvira u oblasti zaštite prava nacionalnih manjina, osim što je propisana kao obaveza Srbije u Akcionom planu za pregovaračko Poglavlje 23 kao bitan uslov priključenja Srbije Evropskoj uniji, proizšla je i iz činjenice da je prethodni Zakon o zaštiti prava nacionalnih manjina donet 2002. godine, pre donošenja Ustava Srbije iz 2006, kao i da je Ustavni sud brojne odredbe Zakona o nacionalnim savetima nacionalnih manjina proglasio neustavnim.

Budući da je oblast koju regulišu ovi zakoni veoma široka, a da su novine propisane novim zakonima brojne, zadržaćemo se na najvažnijim odredbama koje se odnose na zaštitu nacionalnih manjina od diskriminacije predviđene Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, kao instrumentom za zaštitu individualnih i kolektivnih prava nacionalnih manjina predviđenih Ustavom Srbije.

11 „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 33/2006 i 13/2006

12 „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 11/2002, „Službeni list SCG” br. 1/2003 - Ustavna povelja i „Službeni glasnik RS” br. 72/2009 - dr. zakon, 97/2013 - odluka US i 47/2018

13 *Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina* („Službeni glasnik RS” br. 72/2009, 20/2014 - odluka US, 55/2014 i 47/2018)

14 *Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma* („Službeni glasnik RS” br. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005 - dr. zakon, 30/2010, 47/2018 i 48/2018 - ispr.)

Zakon o crkvama i verskim zajednicama¹⁵ u članu 2. stav 2. propisuje Zabranu verske diskriminacije, dakle samo delimično rešava zabranu diskriminacije i to po verskoj osnovi:

„Niko ne može biti uznemiravan, diskriminisan ili privilegovan zbog svojih verskih uverenja, pripadanja ili nepripadanja verskoj zajednici, učestvovanja ili neučestvovanja u bogosluženju i verskim obredima i korišćenja ili nekorišćenja zajemčenih verskih sloboda i prava.”

Zakonom o ravnopravnosti polova¹⁶ uređena je zabrana diskriminacije prema polu i rodu.

Odredbama ovog Zakona uređuje se stvaranje jednakih mogućnosti ostvarivanja prava i obaveza, preduzimanje posebnih mera za sprečavanje i otklanjanje diskriminacije zasnovane na polu i rodu i postupak pravne zaštite lica izloženih diskriminaciji.

Prema članu 2. pomenutog Zakona ravnopravnost polova podrazumeva ravnopravno učešće žena i muškaraca u svim oblastima javnog i privatnog sektora, u skladu sa opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava, potvrđenim međunarodnim ugovorima, Ustavom RS i zakonima, i svi su dužni da je poštuju.

Takođe, Zakon jasno definiše pojmove „rod” i „pol” i zabranjuje i neposrednu i posrednu diskriminaciju na osnovu pola kao ličnog svojstva.

Zabranu diskriminacije sadrže i **Zakon o zabrani manifestacija neonacističkih ili fašističkih organizacija i udruženja i zabrani upotrebe neonacističkih ili fašističkih simbola i obeležja**¹⁷ i **Zakon o sportu**¹⁸.

Postoje i ostali zakoni koji delimično pokrivaju zabranu diskriminacije i sadrže određene mere zaštite kao što su:

Zakon o mirnom rešavanju radnih sporova¹⁹, **Zakon o zaštitniku građana**²⁰, **Zakon o Ustavnom sudu**²¹ kao i **Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma**²².

Parcijalna zaštita određene grupe lica rešena je takođe različitim zakonima, pa je **Zakonom o zdravstvenoj zaštiti** predviđena zabrana diskriminacije pacijenata.

Porodičnim zakonom²³, **Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja**²⁴ u članu 46, **Zakonom o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica**²⁵ u članu 88. delimično je uređena zabrana diskriminacije prema deci i maloletnim licima.

15 „Službeni glasnik Republike Srbije” br.36/2006

16 „Službeni glasnik Republike Srbije” br.104/2009

17 „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 41/2009

18 „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 10/2016

19 „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 125/2004, 104/2009 i 50/2018

20 „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 79/2005 i 54/2007

21 „Službeni glasnik Republike Srbije” br.109/2007, 99/2011, 18/2013 - odluka US, 40/2015 i 103/2015

22 „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 45/1991, 53/1993, 67/1993, 48/1994, 101/2005-dr. zakon, 30/2010, 47/2018 i 48/2018 - ispr.

23 „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 18/2005, br.72/2011 - dr. zakon i 6/2015

24 „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 88/2017 i 27/2018 - dr. zakoni

25 „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 85/2005

Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija²⁶ u članu 7. rešeno je pitanje zabrane diskriminacije prema licima nad kojima se izvršava krivična sankcija.

Krivični zakonik²⁷ propisuje više krivičnih dela koja ukazuju na diskriminaciju.

Dela koja su u direktnoj vezi sa zabranom diskriminacije su krivična dela: **Povreda ravnopravnosti iz člana 128. KZ RS, Rasna i druga diskriminacija iz člana 387. KZ RS**, kao i **Izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje i netrpeljivosti iz člana 317:**

„Ko izaziva ili raspiruje nacionalnu, rasnu ili versku mržnju, ili netrpeljivost među narodima ili etničkim zajednicama koje žive u Srbiji, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina.”

Ostala krivična dela propisana KZ RS od značaja za zabranu diskriminacije su i:

Povreda prava upotrebe jezika i pisma (član 129. KZ RS), Povreda slobode izražavanja nacionalne ili etničke pripadnosti (član 130. KZ RS), Povreda slobode ispovedanja vere i vršenje verskih obreda (član 131. KZ RS), Povreda ugleda zbog rasne, verske, nacionalne ili druge pripadnosti (član 174. KZ RS) i dr.

Krivični zakonik **u članu 54a predviđa i Posebnu okolnost za odmeravanje kazne** za krivično delo učinjeno iz mržnje:

„Ako je krivično delo učinjeno iz mržnje zbog pripadnosti rasi i veroispovesti, nacionalne ili etničke pripadnosti, pola, seksualne orijentacije ili rodnog identiteta drugog lica, tu okolnost sud će ceniti kao otežavajuću okolnost, osim ako ona nije propisana kao obeležje krivičnog dela.”

ZAKON O ZABRANI DISKRIMINACIJE

Donošenje **Zakona o zabrani diskriminacije** bio je značajan korak u ovoj oblasti. Norme postojećih zakona koje na posredan ili neposredan način propisuju zabranu diskriminacije međusobno su neusklađene i nepovezane, te efikasna i sveobuhvatna zaštita nije bila moguća. Iz tog razloga, bilo je neophodno doneti jedan krovni antidiskriminacioni zakon koji bi u sebi objedinio i povezoao sve norme i na sistemski način omogućio efikasnu borbu protiv diskriminacije.

Republika Srbija usvojila je Zakon o zabrani diskriminacije 26.03.2009. godine (primena Zakona otpočela je 08.04.2009. god.).

Ovim Zakonom prvi put se sistemski uređuje opšta zabrana diskriminacije, utvrđuju se oblici i posebni slučajevi diskriminacije, kao i postupci i mehanizmi zaštite koji bi na sveobuhvatan način omogućili efikasnu borbu protiv diskriminacije.

Zakon o zabrani diskriminacije u svojim osnovnim odredbama daje definiciju diskriminacije, objašnjava pojmove kao i krug zaštićenih lica.

Ovaj Zakon definiše diskriminaciju kao:

„...svako neopravdano pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje (isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva), u odnosu na lica ili grupe kao i na članove njihovih porodica, ili njima bliskih lica, na otvoren ili prikriven način, a koji se zasniva na rasi, boji kože, precima, državljanstvu, nacionalnoj pripadnosti ili etničkom poreklu, jeziku, verskim ili političkim ubeđenjima, polu, rodnom identitetu, seksualnoj orijentaciji, imovnom stanju, rođenju, genetskim osobenostima, zdravstvenom stanju, invaliditetu, bračnom i porodičnom statusu, osuđivanosti, staro-

26 „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 55/2014

27 „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 85/2005, 88/2005, 107/2005 – ispr, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016

snom dobu, izgledu, članstvu u političkim, sindikalnim i drugim organizacijama i drugim stvarnim odnosno pretpostavljenim ličnim svojstvima...”

Zakon o zabrani diskriminacije daje jasno definisane oblike diskriminacije (u delu Opšta zabrana i oblici diskriminacije):

„**Neposredna diskriminacija** postoji ako se lice ili grupa lica, zbog njegovog odnosno njihovog ličnog svojstva u istoj ili sličnoj situaciji, bilo kojim aktom, radnjom ili propuštanjem, stavljaju ili su stavljeni u nepovoljniji položaj, ili bi mogli biti stavljeni u nepovoljniji položaj.”

„**Posredna diskriminacija** postoji ako se lice ili grupa lica, zbog njegovog odnosno njihovog ličnog svojstva, stavlja u nepovoljniji položaj aktom, radnjom ili propuštanjem koje je prividno zasnovano na načelu jednakosti i zabrane diskriminacije, osim ako je to opravdano zakonitim ciljem, a sredstva za postizanje tog cilja su primerena i nužna.”

Diskriminacijom se smatra i **Povreda načela jednakih prava i obaveza** koja postoji ako se „licu ili grupi lica, zbog njegovog odnosno njihovog ličnog svojstva, neopravdano uskraćuju prava i slobode ili nameću obaveze koje se u istoj ili sličnoj situaciji ne uskraćuju ili ne nameću drugom licu ili grupi lica ako su cilj ili posledica preduzetih mera neopravdani, kao i ako ne postoji srazmera između preduzetih mera i cilja koji se ovim merama ostvaruje.”

Zabrana pozivanja na odgovornost – „Diskriminacija postoji ako se prema licu ili grupi lica neopravdano postupa lošije nego što se postupa ili bi se postupalo prema drugima, isključivo i uglavnom zbog toga što su tražili, odnosno nameravaju da traže zaštitu od diskriminacije ili zbog toga što su ponudili ili nameravaju da ponude dokaze o diskriminatorском postupanju.”

Udruživanje radi vršenja diskriminacije – „Zabranjeno je udruživanje radi vršenja diskriminacije, odnosno delovanje organizacija ili grupa koje je usmereno na kršenje ustavom, pravilima međunarodnog prava i zakonom zajemčenih sloboda i prava ili na izazivanje nacionalne, rasne, verske i druge mržnje, razdora ili netrpeljivosti.”

Govor mržnje – „Zabranjeno je izražavanje ideja, informacija i mišljenja kojima se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv lica ili grupe lica zbog njihovog ličnog svojstva, u javnim glasilima i drugim publikacijama, na skupovima i mestima dostupnim javnosti, ispisivanjem i prikazivanjem poruka ili simbola i na drugi način.”

Diskriminacija je i **Uznemiravanje i ponižavajuće postupanje** – „Zabranjeno je uznemiravanje i ponižavajuće postupanje koje ima za cilj ili predstavlja povredu dostojanstva lica ili grupe lica na osnovu njihovog ličnog svojstva, a naročito ako se time stvara strah ili neprijateljsko, ponižavajuće i uvredljivo okruženje.”

Ovaj Zakon posebno navodi i **teške oblike diskriminacije**:

1. *izazivanje i podsticanje neravnopravnosti, mržnje i netrpeljivosti na osnovu nacionalne, rasne ili verske pripadnosti, jezika, političkog opredeljenja, pola, rodnog identiteta, seksualnog opredeljenja i invaliditeta;*
2. *propagiranje ili vršenje diskriminacije od strane organa javne vlasti i u postupcima pred organima javne vlasti;*
3. *propagiranje diskriminacije putem javnih glasila;*
4. *ropstvo, trgovina ljudima, aparthejd, genocid, etničko čišćenje i njihovo propagiranje;*

5. *diskriminacija lica po osnovu dva ili više ličnih svojstava (višestruka ili ukrštena diskriminacija);*
6. *diskriminacija koja je izvršena više puta (ponovljena diskriminacija) ili koja se čini u dužem vremenskom periodu (produžena diskriminacija) prema istom licu ili grupi lica;*
7. *diskriminacija koja dovodi do teških posledica po diskriminisanog, druga lica ili imovinu, a naročito ako se radi o kažnjivom delu kod koga je pretežna ili isključiva pobuda za izvršenje bila mržnja, odnosno netrpeljivost prema oštećenom koja je zasnovana na njegovom ličnom svojstvu.*

Zakon o zabrani diskriminacije sadrži i odeljak u kome propisuje **posebne slučajeve diskriminacije**, kao što su:

- Diskriminacija u postupcima pred organima javne vlasti
- Diskriminacija u oblasti rada
- Diskriminacija u pružanju javnih usluga i korišćenju objekata i površina
- Zabrana verske diskriminacije
- Diskriminacija u oblasti obrazovanja i stručnog osposobljavanja
- Diskriminacija na osnovu pola
- Diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije
- Diskriminacija dece
- Diskriminacija na osnovu starosnog doba
- Diskriminacija nacionalnih manjina
- Diskriminacija zbog političke ili sindikalne pripadnosti
- Diskriminacija osoba sa invaliditetom
- Diskriminacija s obzirom na zdravstveno stanje

ZAŠTITA OD DISKRIMINACIJE

Zakon o zabrani diskriminacije propisao je institucionalne mehanizme zaštite od diskriminacije: instituciju Poverenika za zaštitu ravnopravnosti i sudsku zaštitu (pravo na podnošenje tužbe) uključujući i prekršajno-pravnu zaštitu od diskriminacije.

Zaštita u postupku pred Poverenikom za zaštitu ravnopravnosti

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti je nezavisna i samostalna institucija formirana na osnovu Zakona o zabrani diskriminacije. Normativni okvir rada ove institucije čine Ustav Republike Srbije, relevantni međunarodni dokumenti kao i opšti i posebni antidiskriminacioni zakoni Republike Srbije.

Osnovni zadaci ovog državnog organa su: sprečavanje svih vidova, oblika i slučajeva diskriminacije, zaštita ravnopravnosti fizičkih i pravnih lica u svim oblastima društvenih odnosa, nadzor nad primenom propisa o zabrani diskriminacije, kao i unapređivanje ostvarivanja i zaštite ravnopravnosti.

Postupak pred Poverenikom pokreće se pritužbom i isti je nadležan da prima i razmatra pritužbe od strane diskriminiranih lica, daje mišljenja i preporuke u konkretnim slučajevima diskriminacije i izriče zakonom utvrđene mere (opomena).

Poverenik ima obavezu da licu koje je podnelo pritužbu pruži informacije o njegovim pravima i mogućnostima za pokretanje sudskog ili drugog postupka zaštite, uključujući i postupak mirenja koji Poverenik sprovodi.

Poverenik je, pod određenim uslovima, ovlašćen da i sam podnosi sudu tužbe za zaštitu od diskriminacije, kao i da, pored oštećenog lica, podnosi prekršajne prijave zbog povrede prava predviđenih antidiskriminacionim propisima.

U nadležnosti Poverenika je i da informiše javnost o značajnim slučajevima diskriminacije, da prati sprovođenje zakona i drugih propisa, inicira donošenje ili izmenu propisa radi sprovođenja i unapređivanja nivoa zaštite od diskriminacije kao i da daje mišljenje o odredbama nacrtu zakona i drugih propisa koji se tiču zabrane diskriminacije.

Poverenik je nadležan i da uspostavlja i održava saradnju sa organima nadležnim za ostvarivanje ravnopravnosti i zaštitu ljudskih prava na teritoriji autonomne pokrajine i lokalne samouprave kao i da preporučuje organima javne vlasti i drugim licima mere za ostvarivanje ravnopravnosti.

Kroz godišnji izveštaj (ali i posebne izveštaje kada za to postoji potreba), koji podnosi Narodnoj skupštini Republike Srbije, Poverenik obaveštava o uočenim pojavama diskriminacije, oceni rada organa javne vlasti, pružalaca usluga i drugih lica, uočene propuste, preduzetim aktivnostima i predlaže mere i preporuke za njihovo otklanjanje.

Način rada i postupanja Poverenika bliže se uređuje Poslovníkom o radu koji on donosi.

Sudska zaštita

Parnični postupak

Svako ko smatra da je povređen diskriminatorским postupanjem ima pravo na zaštitu pred sudom u skladu sa zakonom. Podnošenjem tužbe pokreće se postupak pred sudom. Na ovaj postupak shodno se primenjuju odredbe Zakona o parničnom postupku²⁸, uz određene izuzetke koji su propisani Zakonom o zabrani diskriminacije. Za ovu vrstu postupaka propisana je hitnost u radu, a u sporu za zaštitu od diskriminacije uvek je dopuštena revizija kao vanredni pravni lek.

Tužbom se može tražiti:

- zabrana izvršenja radnje od koje pretila diskriminacija, zabrana daljeg vršenja radnji diskriminacije, odnosno zabrana ponavljanja radnje diskriminacije
- utvrđenje da je tuženi diskriminatorски postupao prema tužiocu ili drugome
- izvršenje radnje radi uklanjanja posledica diskriminatorskog postupanja
- naknada materijalne i nematerijalne štete
- objavljivanje presude donete povodom tužbe

Krivični postupak

Krivični zakonik RS propisuje krivična dela koja pružaju zaštitu u slučajevima diskriminacije i povrede načela jednakosti. Krivični postupak, kao jedan od mogućih vidova zaštite, vodi se zbog krivičnih dela Povreda ravnopravnosti iz člana 128 KZ RS i Izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje i netrpeljivosti iz člana 387. KZ RS (kao krivičnih dela kojima se direktno brani diskriminacija) kao i zbog ostalih krivičnih dela koja su propisana Krivičnim zakonikom Republike Srbije i koja su takođe od značaja u oblasti zabrane diskriminacije (član 129, član 130. i član 131. KZ RS).

U članu 54a Krivičnog zakonika RS predviđena je kvalifikatorna okolnost koja se mora uzeti u obzir prilikom odmeravanja kazne za krivična dela učinjena iz mržnje koja za povod imaju neko od ličnih svojstava žrtve. Ova otežavajuća okolnost postoji u Krivičnom zakoniku od 2012. god. i usmerena je na suzbijanje krivičnih dela koja su motivisana predrasudama u vezi s nekim od ličnih svojstava.

Međutim, tek u 2018. godini doneta je prva presuda²⁹ u kojoj je uzeta u obzir obavezna otežavajuća okolnost u postupku zbog krivičnog dela Nasilje u porodici, koje je bilo motivisano mržnjom.

Ovo je i prvi put da se sud u Srbiji pozvao na član 54a KZ RS, iako je ova otežavajuća okolnost obavezujuća već 6 godina.

Prekršajni postupak

Zakonom o prekršajima³⁰ uređeni su pojam prekršaja, uslovi za prekršajnu odgovornost, uslovi za propisivanje i primenu prekršajnih sankcija, sistem sankcija i prekršajni postupak. Na prekršajni postupak shodno se primenjuju odredbe Zakonika o krivičnom postupku, ako ovim ili drugim zakonom nije drukčije određeno.

28 „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 72/2011, 49/2013 - odluka US, 74/2013 odluka US, 55/2014 i 87/2018

29 Presuda K.br. 1435/2017 od 17.10.2018. godine, slučaj vodila advokatica Kristina Todorović, YUCOM

30 „Službeni glasnik Republike Srbije” br.65/2013, 13/2016 i 98/2016 - odluka US

Antidiskriminacionim propisima sankcionisani su pojedini akti diskriminacije i propuštanje da se sprovedu posebne mere koje su zakonom propisane radi postizanja pune ravnopravnosti, zaštite lica odnosno grupe lica koja su u nejednakom položaju.

Prekršajni postupak pokreće se prekršajnom prijavom zbog povrede prava predviđenih antidiskriminacionim propisima i to ne samo zbog prekršaja propisanih Zakonom o zabrani diskriminacije već i zbog prekršaja utvrđenih ostalim posebnim antidiskriminacionim zakonima:

Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, Zakonom o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, Zakonom o ravnopravnosti polova, Zakonom o radu, Zakonom o sportu, Zakonom o službenoj upotrebi jezika i pisma, Zakonom o zabrani manifestacija neonacističkih ili fašističkih organizacija i udruženja i zabrani upotrebe neonacističkih ili fašističkih simbola i obeležja i dr.

PRIMENA ZAKONA O ZABRANI DISKRIMINACIJE PROBLEMI U PRAKSI

Donošenje sistemskog zakona bio je značajan korak u ostvarivanju zaštite od diskriminacije. Sledeći važan korak bila je implementacija ovog Zakona i stvaranje sudske prakse.

Sam Zakon o zabrani diskriminacije doprineo je razvijanju znatnije i bogatije sudske prakse u oblasti zaštite od diskriminacije u odnosu na period pre njegovog donošenja.

Međutim, u prvim godinama primene ovog Zakona došlo je do stvaranja neujednačene sudske prakse, tačnije, uočena je pojava različitih stavova postupajućih sudova kod tumačenja i primene odredaba Zakona o zabrani diskriminacije. Bilo je potrebno pristupiti analizi i usaglašavanju stavova iznetih u primeni antidiskriminacionih propisa, kako bi se ostvarila pravna sigurnost i jednaka pravna zaštita pred sudovima u Republici Srbiji, a na šta su ukazale same sudije osnovnih i viših sudova koje su tokom 2013. i 2014. godine prolazile organizovane obuke u oblasti zaštite od diskriminacije, u kojima su učestvovala i advokate YUCOM-a.

Tokom 2013. godine, odnosno četiri godine nakon stupanja na snagu Zakona o zabrani diskriminacije, YUCOM je sproveo istraživanje o primeni mehanizama predviđenih ovim Zakonom³¹, koje je pokazalo nedovoljno poznavanje materije ne samo od strane građana i građanki, već i od strane advokata i sudova. Nedovoljno korišćenje svih zakonskih mogućnosti radi otklanjanja posledica diskriminatornog postupanja kao i sprečavanja daljeg vršenja radnji diskriminacije, uticalo je na neujednačenu i nedovoljno efikasnu praksu u borbi protiv različitog postupanja prema ljudima na osnovu određenog ličnog svojstva.³² Pored navedenog, istraživanje je ukazalo na nepravilnu primenu različitih odredbi ovog Zakona, počev od odredbi o hitnosti postupka, pravila o teretu dokazivanja, pitanja postojanja aktivne ili pasivne legitimacije, naknadi štete i slično.

Pravosudna akademija u saradnji sa OEBS-om Misija u Srbiji, pristupila je, 2015. godine, analizi sudske prakse u oblasti zaštite od diskriminacije u odlukama apelacionih sudova na teritoriji Republike Srbije.³³

Predmet istraživanja bile su odluke apelacionih sudova (uključujući i odluke ranijih okružnih sudova) donete u periodu od 08.04.2009. do 08.04.2015. godine. Ovo istraživanje imalo je za cilj analizu dotadašnje primene materijalno pravnih odredaba Zakona o zabrani diskriminacije i obuhvatilo je veliki broj presuda Apelacionih sudova

---

31 *Antidiskriminacioni mehanizmi u praksi*, adv. Kristina Todorovic, Ivana Stjelja, Nikola Grujic, 2013. Dostupno na: http://www.yucom.org.rs/upload/vestgalerija_103_9/1363187226_GSO_Antidiskriminacioni%20mehanizmi_web.pdf

32 Ibid

33 *Analiza sudske prakse apelacionih sudova - Pravna zaštita od diskriminacije u Republici Srbiji*, adv. Katarina Golubović, adv. Natalija Šolić, jun 2015

iz kojih su se izdvojili problemi i određene teme koje su dovele do neusklađenog postupanja od strane sudova. Izdvajamo neke od njih:

(Ne)Primena međunarodnih dokumenata od strane sudova

Iako postoji obaveza da se međunarodni standardi primenjuju i u postupcima pred nacionalnim organima, u početku su se sudovi u svojim presudama pozivali na međunarodne dokumente samo kada su to zastupnici u tužbama isticali. U kasnijem periodu primećeno je pozivanje sudova na međunarodne dokumente ali se ova pojava svodila samo na puko nabranje određenih članova, najčešće Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, kao i Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima. Međutim, sudovi nisu u svojim odlukama obrazlagali članove dokumenata na koje su se pozivali niti da li je i na koji način došlo do povrede navedenih članova. Postoje i primeri u kojima sud nije uopšte primenio međunarodno pravo. U slučaju Pfajfer protiv Air Serbia, u odluci kojom utvrđuje postojanje diskriminacije, Viši sud u Beogradu³⁴ je utvrdio da je postojala diskriminacija ali samo za period nakon 2003. godine „jer do tada nisu postojali zakonski propisi koji bi branili diskriminaciju do donošenja Zakona o zabrani diskriminacije.” Evidentno je da sud nije imao potrebno znanje, i da nije znao da je i Ustav Jugoslavije iz 1974. godine imao prve antidiskriminatorne norme, kao i da je bivša Jugoslavija ratifikovala i Međunarodni pakt o socijalnim i kulturnim pravima 1971. godine (oba pakta stupila su na snagu 1976. godine). Zbog ovoga je, između ostalog, prvostepena presuda ukinuta od strane Apelacionog suda koji je u svom rešenju naveo upravo propust prvostepenog suda koji nije uzeo u obzir postojeće međunarodne ali i domaće propise za zaštitu od diskriminacije.

Lično svojstvo, kao osnov za vršenje diskriminacije i osnovna pretpostavka za utvrđenje diskriminacije (uz naravno i ostale uslove), različito se tumačilo od strane sudova. Do ovoga je došlo jer Zakon o zabrani diskriminacije ne propisuje ograničenja u odnosu na lična svojstva, s obzirom da je i u samom Zakonu propisano osim onih taksativno navedenih „i drugim stvarnim, odnosno pretpostavljenim ličnim svojstvima.” Takva definicija ostavila je prostor za različita tumačenja, pa je određeni broj sudova zauzeo restriktivan stav (pod ličnim svojstvom podrazumevaju se samo svojstva taksativno navedena u zakonskoj definiciji) dok je jedan broj sudova imao šire tumačenje (pod ličnim svojstvom podrazumevali su se i bračni status, poremećeni odnosi između dva zaposlena lica, prebivalište, trpeljivost, poštovanje autoriteta i sl.).

Sudovi su različito tumačili i **pravni interes** za podnošenje tužbe za zaštitu od diskriminacije, rukovodeći se time da je Zakon o parničnom postupku (čije se odredbe supsidijarno primenjuju u postupku zaštite od diskriminacije) propisao da za tužbu za utvrđenje tužilac mora imati pravni interes, pa su tužbe odbacivali kao nedopuštene.

Međutim, ovakvo tumačenje je pogrešno budući da je podnošenje tužbe za zaštitu od diskriminacije predviđeno Zakonom o zabrani diskriminacije koji za njeno podnošenje ne traži dokazivanje pravnog interesa. Diskriminisano lice ne mora da dokazuje da ima pravni interes niti da navede zašto traži zaštitu od diskriminacije.

Razlika između zlostavljanja na radu i diskriminacije na radu takođe je bila osnov za različita tumačenja. Međutim, sudovi su zauzeli stav da se diskriminacija u oblasti rada ne može izjednačiti sa radnjama zlostavljanja na radu i da zlostavljanje na radu može predstavljati diskriminaciju samo kada je ponašanje zasnovano na

ličnom svojstvu zaposlenog. Dakle, diskriminacija u oblasti rada postoji samo ako je nejednak tretman prouzrokovan ličnim svojstvom zaposlenog.

Prepoznavanje i razlikovanje posredne i neposredne diskriminacije

Sudovi su vrlo nedosledni u primenjivanju zakonske definicije diskriminacije. Usled nedovoljne edukovanosti i manjka iskustva u oblasti primene antidiskriminacionih propisa, dolazi do situacija u kojima se diskriminacija ne identifikuje u skladu sa zakonom. Dodatni problem su i predrasude i uverenja koja još uvek postoje kod određenog broja sudija tako da određene radnje diskriminacije ne prepoznaju kao nepoštene jer su prema njihovom sistemu vrednosti opravdane.

Usko povezana sa neprepoznavanjem neposredne diskriminacije je i **Namera** – iako se namera izvršenja diskriminacije ne utvrđuje u antidiskriminacionim parnicama, određeni broj sudova je nameru ipak utvrđivao. Za razliku od onih koji su to vrlo jasno obrazlagali u svojim odlukama, postoje i odluke u kojima je sud dao jasne instrukcije da se namera izvršenja utvrđuje. Primer za ovo je i slučaj Pfajfer protiv Air Serbia gde je Apelacioni sud vratio predmet Višem sudu s nalogom da utvrdi nameru izgovorenih reči, navodeći „da uvrede izrečene na osnovu nacionalne pripadnosti tužioca nisu diskriminatorске po sebi” iako su bile izuzetno uvredljive, ponavljale se i imale jasnu (u kombinaciji sa ostalim pogrešnim postupcima poslodavca) diskriminatorску, ponižavajuću i uvredljivu konotaciju. Ipak, Apelacioni sud utvrdio je da njihov diskriminatorски osnov zavisi od „okolnosti kako su i kojom prilikom izgovorene” kao i da to „zavisi od sistema moralnih vrednosti tuženog kao i od činjenice da li postoji dovoljno dokaza koji bi potkrepili tvrdnje da je reč o uvredama ili se pak radi o nameri da budu samo šala”.³⁵ Ovo je primer da sud nije dovoljno edukovan da prepozna diskriminaciju kao i da je svrha sudske zaštite upravo da se pokaže da takve vrednosti nisu ispravne niti dopuštene u društvu.

Teret dokazivanja – Zakon o zabrani diskriminacije u članu 45. stav 2. uveo je drukčije pravilo o teretu dokazivanja u antidiskriminacionim parnicama: „Ukoliko tužilac učini verovatnim da je tuženi izvršio akt diskriminacije, teret dokazivanja da usled tog akta nije došlo do povrede načela jednakosti, odnosno načela jednakih prava i obaveza, snosi tuženi.”

Ovo je dovelo do različitih interpretacija članova koji propisuju teret dokazivanja ne samo u Zakonu o zabrani diskriminacije već i u Zakonu o parničnom postupku, koji se supsidijarno primenjuje, pa su sudovi u svojim odlukama kombinovali odredbe o teretu dokazivanja ne znajući kojem propisu daju prednost. Zapravo, u većini postupaka sudije su davale prednost odredbama Zakona o parničnom postupku čime su derogirali odredbe Zakona o zabrani diskriminacije i obratno. Suština je da se ne radi o isključivoj primeni člana 45. Zakona o zabrani diskriminacije jer odredbe o teretu dokazivanja predviđene ovim Zakonom ne isključuju u potpunosti odredbe Zakona o parničnom postupku. Pravilo o teretu dokazivanja predviđeno Zakonom o zabrani diskriminacije ne isključuje obavezu tužioca da iznese sve činjenice i predloži sve dokaze kojima se te činjenice utvrđuju u pogledu postojanja akta diskriminacije. Tužilac u parnici za zaštitu od diskriminacije ne mora da dokaže diskriminaciju već samo da učini verovatnim diskriminatorско postupanje. Međutim, pravila o teretu dokazivanja ostala su do danas problem u postupanju pred sudovima u antidiskriminacionim parnicama, gde sudovi u toku postupka uopšte ne konstatuju da je tužilac učinio verovat-

35 Odluka Apelacionog suda u Beogradu GŽ.br. 381/13 od 14.03.2013. godine.

nim postojanje diskriminacije, već postupak sprovode do kraja po pravilima obične pravice. Ovo tužioce dovodi u situaciju da tokom celog postupka dokazuju i daju veliki broj materijalnih dokaza, a da li su diskriminatorско postupanje učinili verovatnim odnosno dokazali, znaju tek po okončanju postupka, odnosno po donošenju presude.

Naknada štete

Kako ne postoje jasna pravila o odnosu između antidiskriminacionih propisa i drugih zakona, sudije ponekad ukrštaju odredbe antidiskriminacionih propisa i drugih relevantnih zakona, dajući prednost jednima ili drugima, što svakako dovodi do pravne nesigurnosti, različitih odluka po istom činjeničnom i pravnom osnovu ali i do nepravednih ishoda. U nekim slučajevima diskriminacije sudije primenjuju rokove iz opštih propisa, kao što je to slučaj sa rokom zastarelosti iz Zakona o obligacionim odnosima (ZOO) kod potraživanja naknade štete za diskriminatorско postupanje. Iako Zakon o zabrani diskriminacije ne propisuje zastarevanje čina diskriminacije, proizilazi da svako lice može da tuži za diskriminaciju bez ograničenja ali ne može dobiti naknadu štete nakon određenog vremenskog perioda.

Pasivna legitimacija bila je problem jer su sudovi mešali primenu propisa o diskriminaciji i propisa o zlostavljanju na radu i prava da se tuži poslodavac. Nisu pravili razliku između uznemiravanja kao oblika diskriminacije i zlostavljanja na radu. Ovo je dovelo do toga da su sudovi u svojim odlukama zauzimali stav da u slučaju „istovremenog postojanja zlostavljanja na radu i diskriminacije tuženi može biti samo poslodavac.” Ovakva praksa bila je pogrešna zbog neodrživosti pretpostavke o postojanju diskriminacije i zlostavljanja na radu istovremeno, ali je izmenjena nakon što je usvojen Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu (2010). U slučajevima diskriminacije u oblasti rada pasivno je legitimisan poslodavac.

I pitanje **aktivne legitimacije** izazivalo je različita tumačenja od strane sudova u pogledu toga ko sve ima pravo da podnese tužbu za zaštitu od diskriminacije. U praksi postoje sudske odluke kojima su sudovi odbacivali tužbe koje su podnosile organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava kao i sindikalne organizacije, uz obrazloženje da nisu za to ovlašćene po zakonu (iako su propisi predvideli ovu mogućnost).

Tako je Prvi osnovni sud rešenjem³⁶ odbacio tužbu koju je podnela sindikalna organizacija „Evrovozač” protiv Javnog komunalnog preduzeća GSP Beograd, u postupku radi utvrđenja diskriminatorскоg postupanja. U obrazloženju suda je pisalo: „... kako proizilazi da tužbu u slučaju diskriminatorскоg postupanja može podneti lice, grupa lica samostalno ili preko organizacije kao drugog lica, u konkretnom slučaju sud nalazi da sindikalna organizacija „Evrovozač” ne može biti stranka u postupku. Ovo iz razloga što u konkretnom slučaju „Evrovozač” ne može tražiti zaštitu u svoje ime, već u ime svojih članova, te isti ne može trpeti diskriminaciju po osnovu sindikalne pripadnosti, niti mu može biti kršeno pravo na sindikalno organizovanje, kako je navedeno u referatu tužbe, a pismene izjave određenih lica, članova SO „Evrovozač” da trpe pretanje otkazom ugovora o radu ukoliko ne povuku pristupnice sindikatu, po nalaženju suda ne predstavlja pristanak lica koja trpe diskriminaciju.” Ovakvu grešku ispravio je svojom odlukom sud više instance, ali je ovakav propust prvostepenog suda znatno uticao na dužinu trajanja ovog postupka i gubitak vremena u čekanju žalbenog po-

36 Rešenje Prvog osnovnog suda u Beogradu 16 P.br. 718/2012 od 23.01.2012. godine.

stupka i konačnog epiloga u sudnici. Predmet je započet 2011. a pravosnažno okončan tek 2018. godine.

Nakon sprovedenog istraživanja, svi navedeni problemi i suprotstavljena mišljenja rešena su na VI sednici Građanskog odeljenja Apelacionog suda u Beogradu održanoj dana 10.09.2015. godine, na kojoj su zauzeti jasni pravni stavovi.

Trajanje postupka

Po Zakonu o zabrani diskriminacije postupci za zaštitu od diskriminacije smatraju se naročito hitnim postupcima. Međutim, vreme trajanja antidiskriminacionih parnica razlikuje se od suda do suda. Postoje pozitivni primeri gde se postupci okončavaju u razumnom roku, ali takođe postoje i oni postupci koji po vremenskom trajanju potpuno obesmišljavaju svrhu zaštite od diskriminacije. Slučaj Pfajfer protiv Air Serbia,³⁷ prvi postupak započet pred sudom odmah nakon stupanja na snagu Zakona o zabrani diskriminacije 2009. godine, do danas nije okončan. Takođe, predmet „Evrovozač” protiv GSP trajao je punih 7 godina, tako da se ponekad antidiskriminacione parnice po vremenskom trajanju, odlukama koje se u njima donose i pristupu samom sudu potpuno poistovećuju s običnim parničnim postupcima, što je svakako nedopustivo imajući u vidu značaj i ulogu ovih postupaka u borbi protiv diskriminacije. Postavlja se pitanje koju poruku pravosuđe u ovakvim slučajevima šalje potencijalnim žrtvama diskriminacije koje svoju zaštitu tek treba da ostvare pred sudovima Republike Srbije.

---

37 Postupak pred Višim sudom u Beogradu P1.br.24/2013, započet 2009. godine koji još uvek traje.

ZABRANA DISKRIMINACIJE I POGLAVLJE 23

Srbija je u julu 2016. godine u procesu pregovora o pristupu Evropskoj uniji otvorila Poglavlje 23. Vlada je prethodno na sednici održanoj 27. aprila 2016. godine usvojila Akcioni plan za pregovaranje Poglavlja 23 koji je potvrđen od strane Evropske komisije. Poglavlje 23 odnosi se na pravosuđe i osnovna prava i predstavlja obiman i sveobuhvatan strateški dokument čiji je cilj harmonizacija propisa Srbije s propisima Evropske unije u ovim oblastima.

Struktura Akcionog plana izgleda tako da je polazna osnova preporuka iz Izveštaja o skriningu, zatim zahtevani rezultat ove preporuke i indikatori za ocenu ispunjenosti preporuke. Na osnovu preporuke izlistan je niz konkretnih aktivnosti koje Srbija mora preduzeti u cilju ispunjenja preporuke, kao i ko su nosioci aktivnosti, rok za realizaciju aktivnosti, finansijski resursi i pokazatelji rezultata navedene aktivnosti.

Preporuke u oblasti antidiskriminacije koje je Srbija dobila su dosta široke i podrazumevaju niz sistemskih aktivnosti koje Srbija mora preduzeti, a obuhvataju sve ranjive društvene kategorije, sa posebnim osvrtom na položaj nacionalnih i verskih manjina, žena, dece, osoba sa invaliditetom i LGBT populacije. Izdvajamo najznačajnije preporuke:

- Obezbediti državnu neutralnost prema unutrašnjim poslovima verskih zajednica i dodatno osigurati da se pravo lica koja pripadaju nacionalnim manjinama na jednak pristup verskim institucijama, organizacijama i asocijacijama ujednačeno garantuje u zakonodavstvu i u primeni kao i da je sprovođenje u skladu sa preporukama nezavisnih tela.
- Dopuniti Antidiskriminacionu strategiju sa sprovodljivim akcionim planom, koji uključuje mere za podsticanje rodne ravnopravnosti i mehanizam za monitoring ispunjenosti. Ojačati institucionalne kapacitete nadležnih institucija, unaprediti njihovu saradnju i osigurati da nadležne institucije efikasnije prate moguća kršenja ravnopravnosti, povećati svest i mere podrške, a posebno mere za zapošljavanje i javnu zastupljenost žena. Posebnu pažnju posvetiti okončanju diskriminacije LGBTI zajednice i obezbeđivanju poštovanja njihovih prava i sloboda. Usvojiti zakon namenjen zaštiti lica sa mentalnim smetnjama u institucijama socijalne zaštite.
- Unaprediti zaštitu i ostvarivanje prava dece i osoba sa invaliditetom, uključiti i ojačati relevantne institucije, osigurati bolju saradnju između pravosuđa i socijalnog sektora, kroz punu primenu legislative o maloletničkom pravosuđu u skladu sa standardima EU.
- Usvojiti kroz inkluzivan proces poseban akcioni plan fokusiran na delotvorno sprovođenje postojećih prava nacionalnih manjina uzimajući u obzir preporuke izdate u trećem mišljenju o Srbiji Savetodavnog komiteta u kontekstu Okvirne konvencije Saveta Evrope o zaštiti nacionalnih manjina.

- Srbija bi trebalo da do kraja 2014. godine počne sa pripremama za usvajanje nove višegodišnje strategije i akcionog plana za unapređenje životnih uslova Roma, uključujući i mere za obezbeđenje njihove registracije, sveobuhvatne mere protiv diskriminacije, da osigura postupanje u skladu sa međunarodnim standardima pri prisilnim raseljavanjima i pristup garantovanim socioekonomskim pravima i obezbediti dodatna finansijska sredstva za implementaciju sadašnje i buduće strategije, posebno u pogledu obrazovanja i zdravstva.

Premda na prvi pogled deluju veoma opšte, svaka preporuka iz Izveštaja o skriningu je detaljno razrađena konkretnim aktivnostima koje je Srbija obavezna da preduzme poput: ojačavanja administrativnih kapaciteta putem obuke za zaposlene u Ministarstvu pravde u normativnom sektoru i registru crkava i verskih zajednica; izmena i dopuna Zakona o zabrani diskriminacije u cilju pune usklađenosti sa pravnim tekovinama EU; unapređenja postojećeg Opšteg protokola za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja u cilju usklađivanja sa najboljim praksama EU; sprovođenja obuke sudija o međunarodnim dokumentima i standardima u oblasti zaštite od diskriminacije nacionalnih manjina i praksi Evropskog suda za ljudska prava; uspostavljanja mehanizma za ostvarivanje modela integrisane socijalne zaštite kroz aktivno traženje rešenja za korisnike socijalne pomoći koji su radno sposobni u cilju višeg stepena inkluzije Roma i brojnih drugih aktivnosti.

Iako je u cilju ispunjavanja obaveza preuzetih Akcionim planom za Poglavlje 23 Srbija preduzela niz aktivnosti, sa brojnim aktivnostima se kasni, što se neposredno odražava na položaj ranjivih društvenih grupa u Srbiji. U non-paper izveštaju od novembra 2018. godine, Evropska unija je konstatovala da:

- Godišnji izveštaji nezavisnih institucija – Zaštitnika građana, Poverenika za zaštitu ravnopravnosti i Poverenika za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti nisu raspravljani na plenarnoj sednici Narodne skupštine već četiri godine zaredom. Srbija ozbiljno kasni sa usvajanjem Zakona o izmenama i dopunama Zakona o zaštitniku građana.
- Strategija za sprečavanje diskriminacije prestala je da važi u januaru 2018. godine, a nova još uvek nije usvojena. Odloženo je i usvajanje novog Zakona o zabrani diskriminacije, odnosno njegovo usklađivanje sa tekovinama EU.
- Kašnjenje je konstатовano i kada su u pitanju Zakon o rodnoj ravnopravnosti i Nacionalna strategija i Akcioni plan za suzbijanje nasilja nad ženama u porodici i partnerskim odnosima.
- Nacrt Strategije (2018–2022) za prevenciju nasilja i zaštitu dece od nasilja još nije usvojen. Statistički podaci o ugroženim grupama i dalje nisu razdvojeni, posebno o romskoj deci i deci sa invaliditetom.
- Što se tiče položaja osoba sa invaliditetom, usvajanje Zakona o zaštiti lica sa mentalnim smetnjama u ustanovama socijalne zaštite je odloženo.
- Što se tiče LGBTI osoba, šest udžbenika za srednju školu je povučeno iz upotrebe zbog diskriminatornog sadržaja. U septembru 2018. godine je četvrtu godinu za redom bez incidenata održana Parada ponosa u Beogradu. Međutim, istraga, krivično gonjenje i kazne za govor mržnje, pretnje i napade na pripad-

nike LGBTI zajednice često su neadekvatni. Centralizovani zvanični podaci o zločinima iz mržnje i dalje nedostaju.

- Što se tiče prava pripadnika manjina, nastavljeno je sprovođenje Akcionog plana za ostvarivanje prava nacionalnih manjina. Kancelarija za ljudska i manjinska prava redovno izveštava o njegovom sprovođenju, a najnoviji izveštaj sačinjen je u junu 2018. godine. Izmene i dopune Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina i Zakona o nacionalnim savetima nacionalnih manjina usvojeni su u junu 2018. godine. Izbori za nacionalne savete nacionalnih manjina održani su 4. novembra 2018. godine. Komisija će pažljivo preispitati izborni proces u saradnji sa državnim organima i zainteresovanim stranama. Lokalni saveti za međunacionalne odnose još uvek nisu uspostavljeni u svim opštinama u kojima je takva obaveza propisana zakonom. Njihovu ulogu i mandat treba pojasniti.
- Što se tiče integracije Roma, Koordinaciono telo za praćenje sprovođenja Strategije za socijalno uključivanje Roma i Romkinja (2016–2025), kojim predsedava potpredsednik Vlade, sastalo se samo jednom u prvoj polovini 2018. godine.

Ovim „presekom” stanja se svakako ne zatvara krug kada je u pitanju oblast antidiskriminacije. Na položaj ugroženih i manjinskih društvenih grupa posebno utiču preporuke koje se odnose na oblast pravosuđa, budući da samo nezavisne i samostalne institucije pravosudnog sistema mogu dosledno pratiti ostvarivanje načela ravnopravnosti. Srbija je u novembru 2018. godine usvojila i Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći, čija je primena predviđena za kraj 2019. godine, a koji bi trebalo da omogućiti socijalno i društveno najugroženijim kategorijama stanovništva besplatnu pravnu pomoć. Uz brojne nejasnoće i nedoslednosti samog zakonskog teksta, predviđena je mogućnost da, pored advokata, pravnu pomoć u slučajevima diskriminacije pružaju i udruženja, odnosno nevladine organizacije. Evropska unija se o ovom Zakonu još uvek nije izjasnila, ali je u navedenom non-paper izveštaju predviđeno da će Komisija preispitati ovaj Zakon u smislu njegove usklađenosti sa pravnim tekovinama EU.

ZAKLJUČAK

Zabrana diskriminacije poslednjih godina u Srbiji predstavljala je zaista dinamičnu oblast u sferi podizanja svesti kako samih građana, tako i institucija koje sprovode zakon. Bila je u fokusu domaćih i međunarodnih organizacija, a kada ovo pitanje uporedimo sa periodom od pre 10 ili 20 godina, samo pojavljivanje pitanja diskriminacije kao relevantnog u javnom diskursu možemo nazvati uspehom. Ipak, brojne aktivnosti koje je neophodno preduzeti radi punog ostvarivanja načela ravnopravnosti u pravnom sistemu Srbije nisu preduzete. Ovo se pre svega odnosi na: izmene i dopune Zakona o zabrani diskriminacije, usvajanje Zakona o rodnoj ravnopravnosti, usvajanje nove Strategije prevencije i zaštite od diskriminacije, potpunu implementaciju načela zaštite nacionalnih manjina, integrisanje Roma u društvo, regulisanje položaja interno raseljenih lica, donošenje Zakona o zaštiti lica sa mentalnim smetnjama u ustanovama socijalne zaštite, ali i suprotstavljanje statističkih podataka u oblasti žrtava zločina iz mržnje i rodno zasnovanog nasilja, kao i brojne druge.

Primeri dobre prakse, poput uključivanja organizacija civilnog društva koje imaju dugogodišnje iskustvo i ekspertizu iz oblasti diskriminacije u rad državnih i mešovitih tela, poput Saveta za praćenje primene preporuka mehanizama Ujedinjenih nacija, u koji su, pored predstavnika državnih institucija uključene i organizacije civilnog društva u svojstvu posmatrača, šalju jasnu poruku da volja za uređenjem ovog pitanja postoji.

Međutim, kao i u svakom društvu koje još uvek oseća posledice građanskog rata, goruće pitanje govora mržnje prema manjinskim grupama od strane javnih i političkih ličnosti mora biti adekvatno sankcionisano. Da bi problem ostvarivanja pune ravnopravnosti svih građana pred institucijama sistema bio rešen, nije dovoljno iako je neophodno, usvojiti adekvatne propise. Ključni sastojak bez kojeg će propisi ostati samo mrtvo slovo na papiru, ogleda se u doslednoj i jednakoj primeni zakona za sve građane i uspostavljanju nezavisnih i samostalnih institucija pravosudnog sistema koje će pratiti ovu primenu. Zato je pitanje diskriminacije šire od jednog seta zakona ili obaveza koje je Srbija preuzela otvaranjem Poglavlja 23. To je pitanje svakog prava koje postoji u pravnom sistemu jedne države i njegove jednake dostupnosti svakom građaninu i građanki.

CIP – Каталогизacija у публикацији – Народна библиотека Србије,
Београд

343.85:343.412[497.11]

343.85:343.412[497.11](094.5)

342.726[497.11]

DISKRIMINACIJA u Srbiji – praksa i izazovi / [priredile Natalija
Šolić, Milena Vasić, Kristina Todorović ; prevod Ljiljana Madžarević]. –
Beograd : Komitet pravnika za ljudska prava – YUCOM, 2019 [Beograd :
Dosije studio]. – 32, 32 str. ; 23 cm

Nasl. str. prištampanog prevoda: Discrimination in Serbia – practice and
challenges. – Oba rada štampana u međusobno obrnutim smerovima.
– „Publikacija ... nastala je u okviru projekta ‚Ljudska prava i van
pregovaračkih poglavlja‘ koji realizuje Komitet pravnika za ljudska
prava – YUCOM uz podršku Ambasade Republike Bugarske u Republici
Srbiji...” --> kolofon. – Tiraž 200. – Napomene i bibliografske reference
uz tekst.

ISBN 978-86-83209-53-8

- a) Дискриминација – Спречавање – Србија
- b) Дискриминација – Спречавање – Србија – Законски прописи
- c) Људска права – Заштита – Србија

COBISS.SR-ID 273795852